

HAKÎM SENÂÎ
VE
SAYR AL—'İBÂD İLA'L—MA'ÂD

Saime İnal SAVI

Klâsik İnan Edebiyatında, son Gazne Hükümdarları Sarayının en ünlü şairlerinden biri olan Hakîm Senâî'nin adı hakkında :

Avfi (1), Lubabu'l albâb'ında : Macd al-Dîn Âdam al-Sanâî; Kâtib Çelebi (2) (Hâcî Halîfa), Kaşf al-zunûn'unda: Muhammed Bin Âdam; Câmî (3), Nafahat al-Uns'unda ve Hidayet (4), Riyaz al-Arifin'inde aynen Avfi gibi Macd al-Dîn Âdam al-Sanâî demektedirler. Hakîm Senâî de kendi eseri olan Hadikat al Hakika'da: (5) «Abul Macd kelimesi, şeref ve itibar arayan kimsenin dudakları arasındadır. Şairlerin bu sözle maksatları benim, bu yönden adım Macdud oldu. Bünye bakımından dedeme benzediğim için geçmişte künyemi Macdud yazdılar.» demektedir. Şairin çağdaşı olan Muhammed bin Ali al-Raffa (6), Hadikat al Hakikanın ön sözünde Abul Macd Macdud bin Âdam al-Sanâî der. Bu da kati olarak gösteriyor ki şairin adı Macdud'dur. Muhammed bu kelimenin değiştirilmiş bir şekli olmalıdır. Senâî Divanı'nda (7) şairin başka bir adı daha vardır: «Hasan oğlu Hasan oğlu Hasanım; Sen güzel yaratılmışsın ve Hasan güzelliğın kölesidir.» Yukarıdaki beyit yüzünden bir çok yazarlar onun adını Hasan olarak kaydetmişler ve

-
- (1) Avfi, Muhammed; Lubabu'l albâb; Edward G. Browne neşri C. I: s, 252.
(2) Katib Çelebi; Kaşf al-zunûn; İstanbul 1941; C. I; s. 645.
(3) Câmî; Nafahat al-Uns; Hint Baskısı s. 537.
(4) Hidayet; Riyaz al-Arifin; Tahran H.Ş. 1316; s. 333.
(5) Senâî; Hadikat al Hakika; Müderris Razavî neşri; Tahran 1329 H.Ş. C. 2; s. 717.
(6) Raffa, Muhammed bin Ali; Hadikat al Hakika önsözü; s. 10.
(7) Senâî Divanı; Müderris Razavî neşri; Tahran H.Ş. 1341; s. 401.

onlara göre Macdud sonradan bir unvan ve bir lâkab gibi bu ada eklenmiştir.

Şairin doğum yeri Gazne'dir.

Senâî'nin doğum tarihine hiç bir tezkirede rastlanmaz. Bununla beraber ihtimallere göre H. V. yüzyılın ikinci yarısı (M. XII. yüzyılın ikinci yarısı) olabilir.

Görebildiğim tezkirelerde şairin gençlik yıllarından bahs olunmamaktadır. Bu yüzden tahsili ve çevresi hakkında bir bilgini yoktur. Hayatının diğer safhaları ise şairliği bahsinde ele alınmıştır.

Hakîm Senâî'nin ölüm tarihi de ihtilâflıdır.

Muhammed bin Ali al-Raffa (1) ve Câmî (2), H. 525 yılı Şaban ayının 11 inci günü (M. 1131, 10 Temmuz) olduğunu söyler. Fakat bu doğru değildir. Çüngü Tarık al-Tahkîk adlı mesnevisini H. 528 (M. 1134) de bitirdiğini, bizzat kendisi, eserin sonunda bildirmektedir.

Lutf Ali Beg Âzer (3) H. 545 (M. 1150) olarak gösterir. Bu tarih aynı zamanda Hermann Ethé (4), Berthels (5) ve Ritter (6) tarafından da kabul olunmuştur. Çünkü H. 542 (M. 1147) de ölen Emîr Mu'izzî için Senâî'nin yazmış olduğu bir mersiye (7) vardır.

Bu tarihlerden başka Devlet-Şah (8), Kâtib Çelebi (9) ve Şemseddin Sami (10) tarafından verilen H. 576 (M. 1180) tarihi de şairin ölümü için çok uzak bir tarih olduğundan kabul edilemez.

Netice olarak Hakîm Senâî'nin H. 545 (M. 1150) tarihinde öldüğünü söyleyebiliriz.

(1) Raffa, Muhammed bin Ali; Hadikat al Hakika önsözü; Tahran H.Ş. 1329.

(2) Câmî; Nafahat al-Uns; Hint baskısı; s. 537.

(3) Lutf Ali Beg Âzer; Âtaş-kada; Bombay 1299; s. 108.

(4) Hermann Ethé; Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office; C. I; s. 70.

(5) Berthels; Islamica; C. 3; Fas. 1; s. 15.

(6) Ritter; Der Islam; C. 22; s. 100.

(7) Senâî Divanı; Tahran H.Ş. 1341. s. 1057.

(10) Devlet-Şah; Tazkira al-şu'ara; Edward G. Browne; 1901; s. 95.

(8) Kâtib Çelebi; Kaşf al-zunûn; İstanbul 1941; C; 1; s. 645.

(9) Şemseddin Sami; Kâmus al'alâm; İstanbul 1311; C. 4; s. 2636.

Senâî'nin türbesi Gaznede bulunmaktadır.

Şairin edebi şahsiyetine gelince :

Hakim Senâî, İran'ın ilk ünlü mutasavvıf şairidir. Zira kendisinden önce tasavvuf vadisinde hiç kimse onun kadar açık, akıcı ve mükemmel şiir söylememiştir. Eserlerinden, gençliğinde farsça yazan şairlerin divanlarını okuduğu gibi arapça yazan şairlerin şiirlerini de okumuş olduğunu anlıyoruz. Nitekim bir kasidesinde İslâmiyetin ilk yıllarında yaşamış olan Cerîr (1) ve Ferezdak (2) adlı iki arap şairinden bahseder. Bu iki şairin birbirlerine hicivler söylemiş olduklarını ve aralarında husumet bulunduğunu aşağıdaki beyitten anlamaktayız:

«Aziz nefsinı şeytan aldattığı günden beri, sende Ferezdak'ın kuvveti ve Cerîr'in de iddiası vardı.» (3)

Hakim Senâî'nin eserlerinde övdüğü hükümdarlar, Gazne Sultanlarından İbrahim (H. 455-492; M. 1063-1099), Mes'ud III (H. 492-508; M. 1099-1115) ve Behram Şah (H. 511-547; M. 1117-1153) dir.

Şair, en eski mesnevisi olduğu kabul edilen Kârname-i Belh'de, Sultan İbrahim'i övmekte, diğer iki padişahın adları ise divanında geçmektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki şair hayatının başında medhiye söylemiştir. Belli olmayan bir sebeple Hakim Senâî'de büyük bir değişme olmuş ve saraydan uzaklaşarak sofiyâne bir

- (1) Cerîr: (? — 733 ?) Emevîler devrinin en büyük arap hicviyecisi olan Cerîr, şair olarak, halife Mu'âviya zamanında şöhret kazanmıştır. Hicviyeleri ile medhiyelerinden başka, güzel mersiyeleri de vardır. Ferezdak ile olan muşaarasına ait şiirleri, 1905-1909 da Beyan tarafından neşredilen Nala'id isimli eserde dir. (İslâm Ansiklopedisi; C. III; s. 109.
- (2) Ferezdak; 640 ? — 733 Emevîler devrinde üç hiciv şairinden (Cerîr ve al-Ahtal) biridir. En göze çarpan vasıfları, son derecede şehvete düşkünlük, korkaklık, zâlimlik ve kendini öğmedir. Bu seciye hususiyeti ile takibi Cerîr'e bir çok defalar haklı alay fırsatları veriyor. Her ne kadar hayatının sonlarına doğru bazı geçici merhamet hislerine kapılmış ve ahiret korkusunu canlı manzumeler ile ifade etmiş ise de, araplar onu bir nevi deccâl gibi ölmüş gösteriyorlar. Ferezdak en ziyade hiciv yazmış ise de, diğer taraftan caize isteyen kasideler ve medhiyeleri de söylemiştir. Muahhar filologlar onu, nihayetsiz kelime zenginliğinden dolayı, takdir etmişlerdir. (İslâm Ansiklopedisi; C. IV; s. 556.
- (3) Senâî Divanı; Müderris Razavi neşri; Tahran H.Ş. 1341; s. 287.

hayata başlamıştır. Birçok kaynaklar bu değişme hakkında bir birinden az farklı hikâyeler nakletmektedirler.

Câmî, (4) Nafahat al-Uns'unda şöyle hikâye eder :

«Hakîm Senâî, bir gün bir kaside yazmış ve onu okumak üzere Sultan Mahmud'un (5) sarayına götürmüştü. Yolu üzerinde bir layhora (1) rastlamış. Layhor sâkisine: «Bir kadeh daha ver Gazneli Mahmud'un ölümüne içeyim» diyormuş. Sâkî cevap olarak: «Mahmud İslâmiyet yolunda harbeden büyük bir hükümdardır» demiş. Layhor buna karşılık: «Mahmud, ihtiraslı bir hükümdardan başka bir şey değildir. Henüz bir memleketin zaptını tamamlamadan başka bir memleketin zaptına koşuyor.» diyerek verilen kadehi içmiş. Sonra : «Başka bir kadeh daha ver; onu da Hakîm Senâî'nin körlüğüne içeyim.» demiş. Sâkî'nin: «Hakîm Senâî bilgili bir filozof ve ince bir şairdir.» demesi üzerine de: «Eğer bilgili bir filozof ve ince bir şair olsaydı, sultan hakkında bu mubalâğalı satırları yazmazdı. Hakîm Senâî, Allah'ın kendisini daha önemli bir görev için yaratmış olduğunu düşünmelidir» demiştir.

Bu hikâyeye göre Hakîm Senâî bu sözleri işitir işitmez, kendisinde bir değişiklik hasıl olur ve mistik bir hayata başlar.

Lutf Ali Beg Âzer (2), Âteş-kada'da aynı olayı şöyle nakleder:

«Şair, Sultan İbrahim'in Hindistan'da büyük bir zafer kazanmış olması sebebiyle ona uzun bir kaside yazmış ve kasideyi yazdığı gecenin sabahı temizlik maksadı ile hamama gitmiş. Hamamda külhancının sesini duymuş; külhancı bir yandan şarabın tortusunu içerken, diğer yandan sevgilisine şöyle söylüyormuş: «Bir daha ver Senâî'nin körlüğüne içeyim. Bu şaircik ne için yaratıldığını bilmiyor gibi ne ile meşgul. Yarın Allah ona: «Ne getirdin» dese galiba: «Sadece Sultanların medhiyesini.» diyecek.» Senâî'nin, duyduğu bu sözler üzerine durumu değişmiş ve derhal elini eteğini dünyadan çekerek münzevî bir hayat yaşamaya başlamıştır.

Şemseddin Sami (3), Kâmusal-'alâm'da bu hususu şu şekilde

(4) Câmî; Nafahat al-Uns; Hind baskısı; s. 537.

(5) Sultan Mahmud M. 998-1030 yılları arasında yaşamış olduğuna göre bu yanlıştır, başka bir sultan olması gerekir.

(1) Layhor; Şarap tortusu için.

(2) Lutf Ali Beg Âzer; Âteş-kada; Bombay 1299; s. 108.

(3) Şemseddin Sami; Kâmus al-'alâm; İstanbul 1311; C. 4; s. 2637.

anlatır:

«Hakîm Abu'l Macd bin Âdam, Sultan İbrahim bin Sultan Mes'ud'un zamanında yaşayıp iptidâ-yi halinde hükümdar-i muşarüni-leyhin meddahlarından iken Layhor isminde bir divâneden işittiği ibret-âmiz sözler üzerine dünyadan el çekerek küşe-i inzivaya çekilmiş ve divan-ı eş'arını yakıp fimâbad, yalnız tasavvuf ve tevhide dair eş'ar söylemiştir...»

Encyclopédie de l'İslam'ın (1) Sânâ-i maddesinde ise aynı olay aşağıdaki şekli ile nakledilmiştir:

«Hayatını, saray şairi olarak, hükümdarın ve devlet büyükle-
rinin medhini eden mısralar yazarak kazanırdı. Fakat bir gün Gaz-
ne'nin tuhaflığı ile tanınmış bir adamının, büyüklerin şerefine ya-
lancı mısralar yazmakla vaktini kaybeden ve kıyamet gününde
kendisinden Tanrı için ne yaptığı sorulduğunda susacak olan zaval-
lı Senâî'yi ayıpladığını duyunca, vicdan azâpları duymağa başladı.
Gazne'yi terkedip Merv'e geçti ve orada dinî hayata girerek Şeyh
Ebu Ya'kub Yusuf'un müridi oldu. Bu olay Gazne Hanedanının
XII nci hükümdarı olan İbrahim'in saltanatında vuku bulmuştur.»

Gerçeğe uymayan bu hikâyelerin icad sebebi, sofiyane bir gö-
rüşle izah olunabilir. Zira her sofi'nin hayatındaki bu tip değişik-
lik bir hâdise sebebiyledir ve hemen her sofi için böyle bir hikâye
söylenmiştir. Buna rağmen şairin, hayatının ilk yıllarını sarayla-
rın büyük eğlencesi içinde ve hükümdarları medh ile geçirmiş ol-
duğu bir gerçektir.

Olgunluk çağına girince, seyahat etmeğe başlamış ve bu me-
yanda Belh, Serahs, Herat ve Nişâbur'u ziyaret etmiş ve en son
Mekke'ye giderek Hâc vazifesini yerine getirmiştir. Bu arada o za-
manın büyük şehirleri olan bu yerlerde bir çok sofilerle
tanışmış dervişler topluluğuna girmiş ve Senâî için sofiyâne bir ha-
yat başlamıştır. Bu talimlerin tesiri neticesidir ki nihayet,
sultanların sarayından ve onları övmeden vazgeçerek inzivaya çe-
kilmiş ve manalı, özlü ve ârifâne şiirler söylemeğe başlamıştır. Ha-
kîm Senâî bu yolda öyle bir mertebeye ulaşmış ki rivayete göre
Sultan Behram Şah kendi kız kardeşini ona vermek istediği halde
o, bu teklifi aşağıdaki iki beyitle reddetmiştir :

«Ben ne mevkie ne paraya ne de kadına düşkün bir adamım.

(1) Encyclopédie de l'İslâm; — T. W. Haig —; C. IV; s. 152.

Tanrı'ya and içerim ki bunu ne yaparım ne de isterim. Bana bir taş bile bağışlasan başına yemin ederim ki o tacı almam.»

Hakim Senâî, Minûçihri, Ferruhî ve Mes'ud Sa'd gibi sebki Horasanî'de yazan şairlerin etkisinde kalmıştır. Aşağıdaki matla ile başlayan kasidesi Minûçihri'nin Şem'iyye kasidesini büyük bir vuzuhla hatırlatmaktadır:

«Ey, gönlünü daima hürs ve tamaha bırakmış olan zavallı dizginini bir hamlede şeytanın eline vermişsin.»

Aşağıdaki beytin son mısraı aynen Ferruhî'nin kasidesinden tazmin olunmuştur :

«Beni bu alemde akılsız ve derbeder bırakma. Aşıkların düşüncesi ve gönülsüz mecnunların fikri gibi olgun ve parlak eyle.» (1)

Aynı şekilde Senâî'nin divanı Mes'ud Sa'd'ın divanı ile karşılaştırıldığında bir çok kasidelerin vezin, kafiye ve bazı tâbir ve teşbihler bakımından birbirinin benzeri olduğu görülür.

Senâî'nin bu taklit devresinden sonra irfan cezbesine düştüğünü ve bu vâdide şiirler söylediğini görüyoruz. Bundan sonraki şiirlerinde okuyanı nefis tasfiyesine, gurur ve tezahürü terke davet eder. Aşağıdaki beyit bunu anlatır:

«Cisim ve canda duraklama ki bu alçak öteki de yücedir. Ayağını her ikisinden dışarıya bas, ne burada ne de orada eğlen.»

İran'ın büyük şairlerinden Enverî ve Hâkânî, Senâî'ye büyük bir hoca gözü ile bakmışlardır. Mutasavvıflardan Mevlânâ Celâledin Rumî ise, onu bir önder addetmiş ve şöyle demiştir:

«Attar, can idi; Senâî onun iki gözü. Biz Senâî ve Attar'ın arkasından geldik.»

Yine Mevlânâ'nın bir şiirinde şöyle dediğini görüyoruz :

«Ben yarı buçuk coştum köpürdüm, tamamını Gazneli Hakîm'den dinle.»

Senâî'nin, Mes'ud Sa'd'ın ölümünden sonra onun divanını toplamak suretiyle yaptığı hizmet de zikrolunmalıdır. Fakat bu toplama, Mes'ud'a ait olmayan bazı parçaları ihtiva ettiğinden, tenkide uğramıştır. Senâî, şairi medheden uzun bir kıt'a yazarak, bu yanlışından dolayı, özür dilemiştir.

(1) Ferruhi Divanı; Muhammed Debir Siyaki neşri; Tahran H.Ş. 1349; s. 10.

Senâî'nin divanından başka yedi mesnevisi vardır.

Divan : Kasideler, gazeller, rubailer ve kıtaları ihtiva eder, Kaynaklar divanın otuz bin beyit olduğunu söylerlerse de İran'lı bilgin Müderris Razavi tarafından tashih ve neşrolunan baskı 13 346 beyittir. Baskıdaki mukaddime bizzat Senâî tarafından kaleme alınmıştır (1).

Hadikat al - Hakika ve Şeriat al - Tarika : Sadece Hadika diye anılan bu mesneviye Fahrînâme de denir. Eser H. 525 (M. 1131) de Sultan Behram Şah adına yazılmıştır. On babdan müteşekkildir. Her bab ayrıca kısımları ihtiva eder ve her biri müstakil birer va'zdir. Bunlar bütünden ayrıldıkları takdirde manalarını kaybetmezler. Yalnızca eseri süsleyen küçük hikâyeler bir önceki kısma yakından bağlıdır ve dolayısıyla mevzudan ayrılamazlar.

Hadikat al - Hakika, İran edebiyatında büyük tesir yapmış manzum eserlerden birisidir. Meselâ, Nizâmî'nin Mahzen al — Esrar ve Hakânî'nin Tuhfet al — İrakeyn'i bunlar arasındadır. Hadika, Senâî'nin ölümünde dağınık bir halde iken, Behram Şah'ın emri ile Muhammed bin Ali al — Raffa tarafından bir araya getirilmiş ve Senâî'nin Hadikat al — Hakika'yı yazarken önünde belli bir plâni olmayışı ve metnin parça parça neşredilmiş olması, mevcut yazmaların birbirinden farklı olmasına yol açmıştır.

Eserin, İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazma nushaları vardır.

Hadika (2), Müderris Razavî tarafından neşrolunmuştur. Muhammed bin Ali al - Raffa'nın mukaddimesi de baskıda yer almaktadır.

Vezni; Fâilâtün, Mefâilün, Feilün'dür.

Tarik al - Tahkik : Sofi öğreniminden bahseder. H. 528 (M. 1134) de bitmiştir. Hadika veznindedir.

Kârname - i Belh : Aynı şekilde Hadika vezninde olup Senâî'nin nazmettiği ilk mesnevidir. Eser, Sultan Mes'ud bin İbrahim (492 - 508; M. 1099 - 1115) zamanında ve onun adına yazılmıştır. Mütayebenâme adı ile de anılır.

(1) Senâî Divânî, Müderris Razavi neşri Tahran H.Ş. 1341.

(2) Hadikat al-Hakika; Müderris Razavi neşri; Tahran, H.Ş. 1329

Işknâme : Ahlâkî meseleleri konu olarak işlemiştir. Bin beyittir.

Aklnâme ve Tecrûbet al - İlm : Her iki eser de didaktik mesnevilerdir.

SAYR AL-İ'BÂD İL A'L-MA'ÂD

Bu eser bize aydınlanmayı arayan insan ruhunun, beden ve ruh dünyasının bütün merhalelerindeki bir seyahati açıklamaktadır. «Ben» şeklinde hikâye tarzı ile neoplatonik bir kozmos içerisinde, insan şekline sokulmuş aklın rehberliği altındaki bir seyir anlatılmaktadır. Bu seyahat nebâtî ruhlar âleminde başlar. Buradan mutedil ruhların diyarı olan daha yüksek mıntakalara gider ki burada, seyyah ışık saçan ihtiyar şeklinde bir rehber bulur. Bu ihtiyar itidalli ruhun kendisidir. İhtiyar Senâî'ye alegorik bir şekilde, hayalî şehirler olarak tesvir edilen dört unsurun içinde rehberlik eder. Senâî'nin bize gösterdiği tablo Dante'nin (1) inferno'sunu gayrı ihtiyarî olarak hatırlatır. Derin karanlık içerisinde ejderhalar, yılanlar, akrepler ve benzeri korkunç hayvanlar çolaşırlar. Ebediyen ışıktan mahrum olan bu bölgede korkunç yaratıklar yaşarlar ve hayvanî hırs ve şehveti temsil ederler. Nihayet gittikleri yerler bir az daha aydınlanır ve seyyahlar itidalsizliğin parlayan mıntakasına erişirler ve idrâk yolundan ilerlerler. Tarikatın topraklarının sınırında rehber Senâî'yi terkeder. Çünkü bu mıntakada saf olunması istenen ruh tamamen kudretsizdir. Senâî seyahatine yalnızca devam eder ve nihayet tevhid mıntakasına erişir. Orada Logos (2) ile peygamber kisvesinde Muhammed'e rastlar ve seyir böylece sona erer.

- (1) Dante Alighieri: — (1265 — 1321) İtalyanın en büyük şairi ve dünya edebiyatında en büyük şairlerden biri sayılan zattır. Bizde «İlâhî Komedi» diye ifade edilen «Divina Commedia» adlı eserin müellifi olarak meşhurdur. Bu eser üç kısımdan teşekkül eder: Cehennem, Âraf ve Cennet. Şair buralarda yaptığı hayalî seyahatleri ve gördüğü ruhları tasvir eder. Cehennem'le Âraf'ı Virgil'in ruhu, Cenneti de sevgilisi Beatrice'nin ruhu delaletiyle dolaşmıştır. Dante'nin bu şaheseri italyancanın ilk şiiRIDIR ve bununla şair hem milletin şiiR dilini yaratmış, hem de dünya edebiyatına bir şaheser kazandırmıştır.
- (2) Logos: — (Deyi) Eflâtun felsefesinde Tanrı, Hıristiyan felsefesinde «Ekonomi selase» denen üç uknumdan biri, yani Tanrı kelâmını insanlara ulaştırın oğul (İsa) manasına kullanılır.

Eserin adı «Kulların öbür dünyaya yolculuğu» anlamında Sayr al-İ'bâd ile l-Ma'âd'dır. Fakat kaynaklar, aynı eserden başka adlarla da bahsetmektedirler. Meselâ, Hermann Ethe, (1) Sayr al-İ'bâd ile l-Ma'âd adı yanında «Kunûz al-Rumûz» da der ki «Remizler Hazinesi» demektir. Şemseddin Sami (2), aynı eseri Rumûz al-Enbiya ve Kunûz al-Evliya diye zikreder ki «Peygamberlerin Remizleri ve Velilerin Hazineleri» anlamındadır. Bazı yazma nushalarda ise sadece Sayr al-İ'bâd (3) veya Risale-i Sayr al-İ'bâd (4) adı ile anılır. Eser, Serahsda şehrin kadısı Muhammed bin Mansur Serahsî adına yazılmıştır.

Sayr al-İ'bâd'ın doğrudan doğruya okuyucunun hislerine hitap etmesi göz önüne alınmıştır. Sembollerin izahı yapılmamıştır. Sufî edebiyatını okuyan kimsenin Senâî'nin gayesini anlamaması imkânsızdır. Tecrübeli okuyucunun bu noktaları anlamasını edebî sanatlar ve telmihler kolaylaştırır. Eserin maksadını hisli bir kimsenin anlayabilmesi lâzımdır.

Sayr al-İ'bâd, Fâilâtün, Mefâilün, Feilün vezninde yazılmıştır.

Eser şekil itibariyle bir mesnevidir. Bilindiği gibi türlü içtimâî tesir ile sür'atle inkişaf eden tasavvuf cereyanı, esaslarını ve temsil ettiği hayat tarzını telkin etmek ve herkese kabul ettirmek için, mesnevi şeklinden istifade etmiştir. Bu şeklin istenildiği kadar genişletilmesinin kolay olması ve araya sokulan hikâyeler ile usanmadan okunur bir hale getirilebilmesi mistik şairlerin mesneviye ilâve ettiği hususiyetlerdir. Senâî'nin diğer mesnevileri gibi Sayr al-İ'bâd da tasavvufî mesnevilerin ilk mümessilidir.

Sayr al-İ'bâd, ele aldığı konular itibariyle yirmi sekiz bahse ayrılmış, her kısmın başında da o bölümün âdetâ özeti şeklinde olan bir başlık konmuştur. Bunlar sırasıyla aşağıda gösterildiği şekildedir :

Dış güzelliği yönünden nefis-i nabite mertebeleri hakkında

-
- (1) Hermann Ethe M.A., Ph. Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office., I., s. 570 ve devamı, No: 914/4.
 - (2) Şemseddin Sami; Kâmûs al-'alâm, C. IV, s. 2627, İstanbul 1311.
 - (3) İstanbul Üniversite Kütüphanesi, No. F. 538 (Mecmua-i Âsâr-i Tasavvuf) 506 b.
 - (4) Hermann Ethe M.A., Ph. D., Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Indis Office., C. I. s. 570 ve devamı.

Ruh-i hayvani'nin sıfatı

Eğreti aklın sıfatı

Toprağın cevheri sıfatı ve insan oğlunda onun tesirleri hakkında
Kıskancın sıfatı, kıskanç hastadır, hastalığın tabiatı bünyeyi
kurutmasıdır ve hastalık ölümün yarısı demektir

Kıskançlık suretinin sıfatı

Aç gözlülüğün sıfatı

Zühal yıldızının sıfatı

Suyun ıslaklığının sıfatı ve onun canlı varlıklardaki tesirleri
Ayın sıfatı

Arzu cevherinin sıfatı

Müşteri yıldızının vasfı

Ateşin vasfı ondan doğan şeyler

Yüce yaratılışlı olmanın vasfı

Nefs-i insani'nin derecelerinin vasıfları

Taklit erbabının vasfı

Tabiata mensup olanların vasfı hakkında

Yıldıza tapanların vasfı

Kötümserlerin sıfatı

Yaklaşanların sıfatı

Şaşırılmışların sıfatı

Bütün taklitçilerin sıfatı

Küllî nefs'in sıfatı

Akl-ı fa'âl'in sıfatı

Akl-ı küllî'nin sıfatı

Tarikat yolunda yürüyenlerin sıfatı

Kulluk ve Tanrı'yı birleyenlerin sıfatı

Bu mesnevinin beyit sayısı takriben her yazmada ayrıdır. Kaynaklara göre 700 beyti ihtiva etmesi gerekir. Seyyid Nefisi neşri 775 beyit, en eski istinsah tarihini taşıyan Bagdatlı Vehbi nushası ise 713 beyittir.

Burada ilk defa olarak bir mevzuun manzum bir şekilde işlendiğini görüyoruz. Sonradan bu, sofiyâne şiirin en çok beğenilen temalarından biri haline gelmiştir. Eserin büyük bir kısmı sufi

seyrin alegorik bir şekilde anlatılışdır. Senâî'de tabii realizmi bulamayız. Konu, zaman ve mekân dışında ve muayyen olmayan masal ülkelerinde geçer. Hayal unsurunun zenginliği yanında fikre de yer vermiştir.

Aslında bütün eser mistik yolların tasvirinde sembolik intibahlardan başka bir şey değildir; fakat tasvirler üstad bir elden çıkmış olup hayvanî içgüdünün korkunç uçurumlarından parlayan binlerce güneş ışığının aydınlattığı ruhlar âlemine geçiş çok güzel kompozite ve ifade edilmiştir. Üslubu açık ve akıcıdır. Eser şâirane bir tertip kabiliyetini havi olup, lâfz ve manâ sanatlarına yer verilmiştir.

Şair, bu manzumede temsil şeklinde insanın hilkatı ve yaratılışın çeşitli şekilleri üzerinde durmuştur. Ensârî'nin (1) Menazıl al-Sairin'de ilmî bir şekilde tasvir etmiş olduğu son gayeye götüren duraklar Senâî'de tablolar halinde tekrar verilmektedir.

Senâî'den itibaren bu hikayeler sufî öğreniminin karakteristiğini teşkil etmiştir. Sufî şairlerin hangi kaynakları daha ziyade kullandıklarını göstermesi bakımından da mühimdir. Bu eser, sonra da Feriduddin-i Attar tarafından mükemmelleştirilen didaktik manzumelere örnek olmuştur. Meşhur Mantık al - Tayr esas olarak Sayr al-İ'bâd'daki yapıyı gösterir.

Sufiyâne öğretici şiirin inkişafında ikinci adımı büyük şair Celâleddin Rûmî'nin Mesnevî'si teşkil eder. Celâleddin Rûmî kendinden öncekilere bağlı kalmıştır. Mevlâna'nın Attar ve Senâî'nin tesiri altında kaldığı hususu bütün edebî araştırmacılar tarafından da kabul edilmiştir. Büyük şair da tevazu ile bu bağlılığı belirtmek istemiş ve eserlerinde bu noktanın üzerinde durmuştur.

Sayr al - İ'bâd'ın gördüğüm yazma nushaları:

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Vehbi (Bağdatlı) kısmı
No: 1672

(1) Ensârî (Ebû İsmâil Abd Allah b. Ebû Mansûr Muhammed); H. 396- H. 481 (M. 1006 - M. 1088), En eski ve en meşhur İran mutasavvıflarından olup, umumiyetle kendisine Pir-i Ensar, yahut doğduğu yere göre, Pir-i Hirî derler. Ensârî'nin bir çok arapça ve farsça eserleri vardır. Bunlardan en ziyade tanınmışları Münâcât'ları olup, bir çok defalar basılmıştır. (Tahrân, 1299, 1304; Hindistan, 1286, 1297).

Hakîm Sanâ'î, Abu'l Macd Muhammed b. Âdam -H. 525-
Külliyat-i Senâî (179 a -203 b Sair al-'ibâd ila'l-ma'âd)
İstinsah tarihi: 7. Şevval. 552

Müstensihi: Abu Said Mevdud b. Kuli al İsfahânî al Katib
Yk: 219, ölç: 21x14 cm., st: 15; yz: talik, bşk: altın (sahife haşiyeleri kırmızı), kt: kalın, saman rengi, aharsız, ct: koyu kahve rengi meşin, şemseli, miklepsiz, şirazesiz.

2. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa kısmı No: 410
Hakîm Sanâ'î, Abu'l Macd Muhammed b. Âdam -H. 525-

Sair al-'ibad ila'l-ma'âd şerhi
İstinsah tarihi: Safer. 674

Yk: 175, ölç: 16x12 cm., st: 9, yz: talik, bşk ve cl: kırmızı
kt: kalın, aharlı, ct: koyu kahve rengi meşin, şemseli, miklepli.

3. İstanbul Ayasofya Kütüphanesi No: 2051
Senâî; Ebu Macd Muhammed b. Âdem
Mecmua (74 b. — 86 a. Sair al-'ibad ila'l-ma'âd)
İstinsah tarihi: 25. Şevval. 730

Yk: 86, ölç: 21x10 — 18x7,5 cm., st: 23, yz: talik, bşk: altın, cl: çift altın ve yeşil çizgi, ct: koyu kahve rengi meşin, altın şemseli, müzehhep, baş tarafından miklepli, şirazeli, köşebendli.

4. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih kısmı No: 3734
Hakîm Sanâ'î, Abu'l Macd Muhammed b. Âdam -H. 525-
Al Hadîka fil — hakîka va's-şari'u fi'ttarîka
İstinsah tarihi: H. 884

Yk: 387, ölç: 255x150 — 163x85 mm., st: 15, yz: talik, bşk: kırmızı, kt: saykallı, ct: açık kahve rengi meşin, müzehhep, miklepli, şirazeli, köşebendli.

5. İstanbul Ayasofya Kütüphanesi No: 3241
Senâî, Ebu Macd Muhammed b. Âdem
Sair al-'ibad ila l-ma'âd şerhi
İstinsah tarihi: H. 885
Müstensihi: Heratlı Gülşeni

Yk: 92, ölç: 26x16.5 - 15.5x5.5 cm, st: 15, yz: talik, bşk: kır-

mızı, kt: aharlı, kalın, lekeli, üzerinde mürekkep izleri var, ct: yeşil kadife, şemseli, miklepli, şirazeli.

6. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Halet, ilave kısmı No: 61
Hakîm Sanâ'î, Abu'l Macd Muhammed b. Âdam, -H. 525-
Külliyat-i Senâî (152 a — 175 b. Sair al-'ibâd ila l-ma'âd)
İstinsah tarihi: H. 1133

Yk: 195, ölç: 20x13.5 cm., st: 15, bşk: kırmızı, cl: dört çizgi, kt: kalın, saman renginde, ct: yeşil kumaş kaplı, miklepli.

7. İstanbul Ayasofya Kütüphanesi No: 4803
Senâî, Ebu Mecd Muhammed b. Âdem
Mecmua fi't tasavvuf (23 a — 95 a. Sair al-'ibad ila l-ma'-
âd şerhi)

İstinsah kaydı yoktur.

yk:, ölç: 16x10 — 8.5x6.5 cm., st: 11, yz: talik, bşk: kırmızı, cl: çift altın çizgi, kt: kurt yenikli, ince saman renginde, aharsız, ct: kâğıt kaplı, şemsesiz, miklepsiz, köşebendsiz.

8. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: F 538
Hakîm Abu'l Macd Gâznavî

Mecmua-i Âsâr-i Tasavvuf (506 b — 513 a. Sair al-'ibâd)
İstinsah kaydı yoktur.

Yk: 913, ölç: 20x11 — 17x8 (14x6.5 — 11x5 cm. 1. ve 2. hâşiye) cm., st: 25, yz: talik, bşk: müzehhep, altın, cl: çift altın çizgi, kt: ince, aharlı, saman renginde, lekesiz, rutubet, mukabele ve tashih görmemiş, ct: koyu kayve rengi, müzehhep, zencirekli, şemseli, köşebendli, miklepli, şirazeli,
Sayr al-İ'bâd'ın basma nushası:

Seyyid Nefisî; Sayr al-İ'bâd ila l-Ma'âd, Güneş Matbaası, Tahran 1316.